

լուսններ (որոնց մեջ և աչքի ուղունք՝ աչքով տա-
լու դեմ) և շրջում էին հիշյալ մարգագետնում,
փորփորում հողն ու հանում ճըլճուկի և մի ուրիշ
րուսի արմատների վրա աճող կաղինաչափ պա-
լարները: Ավղնոցում, ավաղով տրորելով, կեղևա-
հան էին անում սպիտակ միջուկները, արևի
ներքո շորացնում և պարկերը լցնելով վերադառ-
նում էին: Թե ինչի համար էին օգտագործում այդ
պալարները՝ չէին ասում:

ՄԱՔՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Արճակում րաղնիք չկար, լողանում էին՝
ոմանք թոնրատանը մեծ տաշտերի (պղնձե թաշա)
կամ կավաշեն սախենների մեջ, ոմանք՝ փայտի
շուրում:

Կանայք ու աղջիկներն իրենց մաղերը լվա-
նում էին տուղտի արմատով, որն աճում էր
ամենուրեք, սակայն արճակցի կանայք ու աղ-
ջիկները տուղտի արմատը բերում էին դուղի
հեռավոր՝ Վերին տյաշտեր հանդից: Տարին մեկ
անգամ, աշնանը, թաղի ջահել աղջիկներն ու
իրենց երիտասարդ եղբայրները, մեծ խմբերով,
պինված փայտատներով, դնում էին այդ հանդը,
երբեմն նույնիսկ հասնում հառակոնիսի արածե-
րին և փայտաաներով փորում-հանում տուղտի
սպիտակ ու հաստ արմատները:

Լողանալու օրերին մեկ կամ երկու արմատ
քսան-քսանհինգ ռոպե դցում էին տաք ջրի մեջ,
հետո քարի վրա դնելով մի քիչ ծեծում, այնքան,
որ հեշտանար թելիկների ռաժանվելը, կապում
էին այնպես, որ սաացվեք փնջիկ: Այդ կապված
փնջիկը կոչվում էր տղտի թնջուկ: Փոքրիկ մի
թնջուկ ռավական էր ամբողջ ընտանիքին: Թրն-
ջուկը դիւններին քսելիս ամբողջ մաղերն ու մար-
միրն ծածկվում էր սպիտակ ու մածուցիկ փրը-
փուրով:

Տուղտի արմատով դուրս լվանալը դալիս էր
դարերի խորքից: Այն գլխի մաղերն ու մաջկը
փափուկ պահելու հաակություն ուներ և միա-
ժամանակ մաղերին փայլ էր աալիս:

Հաղուստեղներ լվանալու անհրաժեշտ օճաուը
մեծամասամբ հայթայթում էին իրենք՝ աան-
աիկիները՝ տներում օճաո եփելով: Այդ դոր-

ծում լավ հմտացել էին հատկապես մի քանի
տարեց կանայք: Հավաքում էին ամոան ընթացքում
կերած ծիրանի կորիզը (որը դաոն էր), ձեթի
կաղասների տակի նստուկը և միացնելով աշնան
մսացուից ստացված ստամոքսի ու աղիքների
ճարպերին, օճաո էին եփում: Օճաո եփելու հա-
մար անհրաժեշտ նյութերը ձեռք էին բերվում
անվճար:

Քազնայի մոտերքից հավաքում էին սպիտակ
քարեր, աթարից խարույկ վառում, նախապես ջերտ
առ ջերտ այդ քարերը տեղավորելով աթարի արանք-
ներում և երբ մի քանի ժամ տեղո խարույկը
գաղարում էր վառվելուց, թողնում էին կրակը
մոխրանար (մոխրացման ու սառչելու աեողու-
թյունը երբեմն օրվա էր հասնում), ապա ցրում
էին մոխրակույտն ու հավաքում պատրաստի
չհանդած կիր:

Օճաո եփելու օրը, ըստ կարիքի, բորակաջուր
էին պատրաստում՝ երեք չափ ջրին՝ մեկ չափ
բորակ: Պատրաստի կրաքարերի վրա եփման
ջուր էին լցնում և փալաններով ծածկում: Կրա-
քարը փոշիանում էր, փոշին լցնում էին թոնրան
վրա եռացող բորակաջրի մեջ և հավի թեփի փե-
տուրով փործում այդ խառնուրդը: Ապա խառ-
նուրդից ստացված մաքրված ջրի մեջ լցնում
էին ճարպանյութն ու մի քանի ժամ եռացնելուց
հետո թողնում, որ սառչի: Երեսը կանգնած կիսա-
եփ օճաոն անջատում էին արդեն ուժը կորցրած
ջրից, լցնում նոր, ուժեղ կրարորակային խառ-
նուրդի մեջ՝ եփում մի քիչ էլ, ու օճաոը պատրաստ
էր: Օճաոը սառեցնում էին հողե դանաղան կոտ-
րատված ամանների մեջ ու, այսպիսով, ապա-
հովվում օճաոով:

Հաղուստեղներ լվանալիս օճաոի հետ օգտա-
գործում էին բորակ: Քչերն էին, որ լվացքը շո-
րացնելու համար պարան էին կապում: Լվացքը
փռում էին պատերին:

Մինչև 1909 թ. Արճակում արդուկ գոյություն
չուներ, հետո էլ քչերն էին, որ տներում արդուկ
ուներին: Քիչ խոնավ լվացքը ձեռքով ուղղում էին,
ծալում ու դարսում: Ջրի հատկությունից էր,
կտորեղենի որակից, թե՞ կանանց վառպետու-
թյունից, այնուամենայնիվ, այդ շարգուկված սպի-
տակեղենը հարթ էր լինում:

Հ Ա Վ Ա Տ Ա Լ Ի Ք Ն Ե Ր

ՍՐԱՎԱՅՐԵՐ

Ասպարաժին (Ասավաժաժին): Գյուղից մոտ
երկու վերսա հեռու, արևելյան բլրալանջին, ձե-

ռատունկ անտառիկի կենարոնում էր դառնվում
Արճակու Ասպարաժին կոչված ավերակ վանքը:
Վանքից կանգուն էին մնացել միայն պա-

տերն ու խորանրո նրբմանի հուշան, այժմ շորս
դասար միայն մնացած տաճարի հաստակից մի
բանի բարե աստիճաններով բարձր, կամարակապ
խորանը մթին էր և լուսւր սաանում էր բաց դռնից:
Դիմացի պատի ամրողջ տարածությունը մարդա-
հասակ լարձրություն սեղան էր: Դա մի հսկա-
լուսն ժայռաբնակոր էր՝ տոաչին մասը սրբատաշ
և ունեւ դեղնցիկ խաշաքանդակներ: Վերնամասը
հարմարեցված էր լինի: Խորանի աջակողմյան պա-
տի աակ էր Ասպարաճեա կեհեգմանը, որի քարն
ամրուղջովին ծածկված էր հայերեն արձանա-
դրութեամբ: Լսու ավանդություն, այդ դերեղմա-
նում թաղված էր Մարիամ Աստվածածնի դոսուց
մի կտոր:

Վանքի պարիսպների մնացորդներն իսկ
պերճախոս կերպով վկայում էին, որ այն հա-
րսուս է կզեր Աստարածնա տմեն ինչը սրբաց-
ված էր ոչ միայն արձակցու, այլև դավառի ողջ
րնակչության կողմից: Վանքից երկու մետր հետո
դանլուդ առաա ու ոսոն աղբյուրների ջուրը հո-
մարվում էր հրաշալիորձ: Վանքի սահմանից դուրս
ուղջ ջրից ոչ մի կաթիլ չպետք է դնար թոփվել:
Վանքի շրջակայքի ուտենիներից պատահականո-
րեն կարված սրե է ճյուղ տեաք է վանքադատկուն
տարածություններում էլ թողնվելու Անդամ աւ-
վակների կողմից բաղված դաղձը սուս տանկիս
պետք էր զգուշ լինելին, սր մի տերեկի շնկներ
սուրի աակ:

Աստարածնու ջրերն անհիշելի ժամանակնե-
րից, երեի վանքի շեն եղած ժամանակից, ուղղված
էին դեպի հյուսիս-արեկակողմի լլրայանջում
փորված փարիկ ջրավաղան: Խաթյուն-գլու կոշ-
ված այդ ավաղանը կս ուրբացված էր: Այնտեղ
լողանալու էին զնում ջերմախառով հիվանդները,
ինչպես նաև րոս ունեցողները: Խաթյուն գլուի
ջրով էին ոսողվում նրա մոտ դանլուդ Աստվա-
ծածնապատկան արտերը:

Աստարածին ալցելուդ ուստավորները մշտա-
պես տնպակուս էին: Սակայն Աստարածնու բուն
ուխար նրա սուսի օրն էր (օգոստոսին):

Աստվածածնա տունի նախօրեին՝ շարաթ օր-
վո մայրամասից, սկսում էին հավաքվել ոչ
միայն դավառի հայ րնակչությունը, այլ նաև Սա-
րայի ասորիները: Գալիս էին դավառի որոշ քրդա-
կան դուղերի րնակիչներ, կղիներ: Գալիս էին
անհամար մրդավաճառներ, ինչպես նաև մանրա-
վաճառներ: Ուխտը սկսում էր կիրակի առավոտից:

Արձակի եկեղեցական կողմը Աստվածածնա
խորանի մեջ պատարաղ էր մատուցում, Արձակի
ժամհարը մոմ էր վաճառում հավատացյալ ուխ-

տավորներին: Դարավոր կեղտից, հալված մո-
մերից սեացած սեղանն ու Ասպարածնա կերեզ-
մանը վառվող մոմերի ջա: Էին ներկայացնում:
Իսկ դրսում, ուտենիների հովանու տակ բացված
էին սնում ուխտավորների սուխրաները: Ուխտա-
վոր տղաարդիկ խմրերով մի սուխրայից մյուսն
էին անցնում, երիտասարդ աղջիկներն ու հարս-
ները ձեռք-ձեռքի տված դրսում էին, տարբեր
կողմերից լսելի էր նաղարա-դուտնայի ձայնը:
Նվաղի ներքո պարում էին երիտասարդները
(առավելապես դուղապար):

Երկուշաբթին մասաղ անելու օրն էր: Դեռ
լուսը չբացված, դավառի քուրդ ուխտարտերը
հաղարից ավելի արու ու էին րերում Ասպա-
րածնա ներքեի փոքրիկ հովիտը, և ուխտավորները
դնում էին: Ի դեպ, Արձակու Ասպարածնա տունի
օրվա մասաղը պետք է անպայմանորեն արու ու
լիներ, մասաղացուն դնելը տեղում, առանց սա-
կարկելու: Մասաղացուից ոչ մի կտոր, հում վի-
ճակում, չպետք է աուն տարվել: Վանի Ակրովի
կողմից դուղի մահմեդական դնու մաղադործ-
ներն այդ օրը հսկայական քանակությամբ մորթի
էին հավաքում (տնվճար):

Ուխտը վերջանում էր երկուշաբթի մայրա-
մուտին:

Դարավոր սովորույթ էր՝ տունից առաջ զնել
րնաանիքի բուր անդամների համար նախատե-
սած ամրողջ տարվա հանդերձանքն ու կոշիկները:
Աստվածածնա տունի օրը յուրաքանչյուրը, ըստ
իր կարողության, պետք է պատշաճ արաքինով
մոտեր իր ամենօրյա այդ սրբատեղին: Դա յուրա-
քանչյուր արձակցու աան դեկավարի պատվի խըն-
դիրն էր: Շատերի համար այդ խնդիրը լուծվում
էր այնպիսի ծանր դնով, ինչպիսին էր կանխօրեն
իր որե է արտի դալիք տարվա բերքը վաճառքի
դնելը:

Աստվածածնա տունը մեր դուղացուց համար
հեռուներում ապրող բարեկամների հանդեպ կա-
տարելիք մեծարման, հյուրասիրության պարաթի
ուտենահյուսման պատհան էր: Տունից մի քանի
ր առաջ պետք է դնային մոտուկա, թե հեռա-
վոր գլուղի հարադատներին րերելու Իսկ դրա
համար անհրաժեշտ էր ձի տանել: Դժբախաբար,
արձակցիներից րչերն էին, որ ձի ունեին, այնպես
որ այդ կս ծանր լուծվող խնդիր էր: Նվ արձակ-
ցին շատ թանկ դնով խնդիրը լուծում էր՝ ձիու
իսխարեն վարձելով փոքրիկ փախնա կոշվուդ
սալ:

Հաճախ հեռավոր բարեկամներն իրենք էին
պալիս, բերելով նաև իրենց բարեկամներին: Դա

արդեն փրկութիւնն էր տվյալ արձակցու համար։ Տանտիկիներն մի քանի օր առաջ, յուրաքանչյուրն ըստ իր ընտանեկան պահանջի, ցորեն էին բովում (մեկից-երեք փութ), տղամարդիկ այդ աղունը տանում էին ջրաղաց, աղում։ Տոնի նախօրյակին, երեկոյան, թարմ, բուրոզ փոխինպը լցնում էին խմորի տաշտերի մեջ և մի քանի օրվա հավաքած կարագը (որը, ի դեպ, պահում էին թանի մեջ՝ ամեն օր հին թանր թափելով ու նորը լցնելով) թանից հանում էին, ցամաքեցնում ու շաղախում փոխինգր, պարմանք պտածառելով ոչ միայն խնամի վանեցիներին, այլև օտար գյուղերից առաջին անգամ Ասպարածնա տոնին Արճակ հյուր եկած գյուղացիներին։

Աստվածածնա առնին Արճակում գրեթե մարդկային շունչ չէր մնում, եթե չհաշվենք մի քանի կույր ծերերի ու պառավներին։

Վարչական ամբողջ կողմը, ոստիկանութիւնը, ինչպես նաև գյուղում ապրող պաշտոնականների ընտանիքները, լուրջը դնում էին Ասպարածին։

Վանից քաֆավոր ավետաբան։ Գյուղի վերելում, Աջմու ճամբարի կոչված ճանապարհին, գյուղի հին գերեզմանատան մոտ էր դանվում հին, տոհմական Վանից (վանքի) տունը։

Վանից առնը, որ ժամանակին սպասարկելիս էր եղել Աստվածածնա հարուստ վանքին, վերջինիս ավերվելուց հետո էլ մնացել էր ոչ միայն մեծահարուստ ու համբավավոր, այլև նվիրական, որովհետև այդ տանն էր դառնում կարմիր կաղնով մազաղաթյա մի ավետարան, թերևս իսկպպես էլ նախկինում՝ վանքապատկան։ Ավետարանը համարվում էր հգորաղոր ու հրաշագործ։

Տարբեր ժամանակներում ասպատակներից շատերը հափշտակել էին ավետարանը, բայց միշտ էլ Վանից տոհմի մարդիկ, մեծ փրկապնով կամ նույնիսկ կյանքը վտանգի ենթարկելով, վերագարձել էին ավետարանն ու գրել իր տեղը, այսինքն՝ Վանից թոնրատան միջի մառանում՝ փոքրիկ թմրի վրայի փայտե հին, հասարակ արկղի մեջ, որի բանալին մինչև իր մահը դառնում էր տան ավագի մոռ, ապա նոր նրա որդին էր իրեն իրավունք համարում ձեռք տալ ավետարանին, իսկ կանայք ձեռք չէին տալիս։

Ավանդութիւն կար, որ Լենկ-Թեմուրը Վանից թագավոր ավետարանը առել էր մինչև Սամարղանդ։ Վանից անից Սարգիս անունով մեկը պարսիկ ախունդի տարսղով հետևել էր ավետարանին։ Նա աջխարհասանի բարեհա-

ճութանն էր արժանացել մինչև այն աստիճան, որ կարողացել էր աղատորեն ելումուտ ունենալ այն շենքը, ուր արգելափակված էին եղել բազում աղքատից խլված դրական արժեքները։ Ու մի օր, կեղծ ախունդ-արձակցի Վանից Սարգիսը գողացել էր Վանից թագավոր ավետարանն ու Սամարղանդից վերադարձել Արճակ։

1896 թ., հայկական ջարդերի ժամանակ, պոլը կոտորող ու թալանող տասնութ համիդեական սաշիրաթներից մի համիդի (Մուսի կողմներից) տարել էր այդ ավետարանը։ 1904 թ. նա ինքնակամ բերել էր Վան ու քրդերի հետ սերտ կապ պահպանող վանեցի մի հայ իջեանատիրոջ պատվիրել էր ավետարանը վերագարձնել Արճակ պոլի այն տունը, որի մոտ մեծ-մեծ քարերով դեբեղմանոց կա ու ջրաղաց։ Ավետարանի տեղը՝ Վանից Պիտրոս աղան, որ մի ժամանակ մյուզուր էր եղել, այդ ուրախալի օրը երկու կով էր մորթել, ավետարանը մեռնով մկրտել ավել, ապա միայն տարել էր տեղը գրել։

Սուր Սարգիս սնունդ ունեցող քյուրն ու նրա ավետակները։ Առհասարակ տարբեր տոհմերի պատկանող արաբների սահմանը երկու արտերի տրանքում անհիշելի ժամանակներից կորթ թողնված բավական լայն սարածութիւններն էին, իսկ գյուղերը սահմանադատվում էին տասնյակ վերստեր բռնող խուպան դաշտերով։ Այգպես էր նաև Արճակը իր ենթակա գյուղերի հետ, բացառությամբ խառակոնիս հայկական ու մոսուկա Քրդական քրդական գյուղերի։ Արճակապատկան «վիրին տյաշտ» կոչվող վարելահողերը ձգվում էին շատ հեռուներ՝ ընդհուպ մինչև Աուրը Սարգիս լայնանիստ ու սրածայր բլուրը, որ Արճակի ու Քրդականի միջև սահման էր հանգիստնում։

Բլուրն իր արձակահայաց կողմով պատկանում էր Արճակին, նրա հենց փեշին էլ նստած էին երկու աչքտնի երկու ջրաղաց, իսկ մինչև դադաթր անջրդի վարելահողեր էին։ Դեռ հեռվից նկատելի էին բլրագագաթին եղած շինութիւնն ավետարանները (բլուրը մի ժամանակ Արճակին էր պատկանել)։ Հայտնի չէր, թե սուրբ Սարգիս հիշյալ ավետարանները վանքի, բերդի, թե՛ ամրոցի մնացորդներ էին։

Արճակի մի քանի կանայք սուրբ Սարգիս բլրի առկա տուղաի արմառ քանդակիս գտել էին պղնձե ափսեներ, որով կարելի էր եղրակացնել, որ հիշյալ վայրը ժամանակին հարուստ բնակատեղի է եղել։ Հայերը այդ ավետարանների հանդեպ սրբադան հարգանք էին տածում, իսկ Քրդական քրդերը, որոնց այդ անդերում հայտնը-

վելը 150 տարուց ավելի չէր, նույնպես այդ ավերակների հանդեպ մեծ երկուղ ունեին՝ բլրագալաթին չէին մոտենում, ոմանք նույնիսկ խոնկ էին ծխում և բոլորն էլ միարևրան վկայում էին, թե դրանք հայկական տաճարի հիմքեր են, հավատում էին, թե այդ հիմքերից լույս է հանում:

Խուլն Ասնուկ: Դյուղի ներքևում, քաղաքի ճանապարհի եզրին, լսին մոտիկ (սկզբներում լիճը աղակերից բաժանված հեռու էր եղել, վերջին հիսնամյակում շուրջ մոտ մի կիլոմետր առաջ էր եկել), Բարուկի կոչված հարթ դաշտավայրի ու նույնքան հարթ մարդապետների մեջակողմ կտր մի փոքրիկ բլրակաձև բարձունք: Բարձունքն սկսվում էին մի կողմից կաղկն ասանը տատկանող ուրախ, մյուս կողմից՝ տերտուր ընդարձակ ծառատանք, մի այլ կողմից՝ քաղաքի ճանապարհ: Ահա հենց այս բարձունքն էլ կոչվում էր Խուլն Ասնուկ: Բարձրության դաժանքին, ղեմ դիմաց, շուրջ միահավասար տաշած քարերից շուրջ տատ էր արված, սրի ծածկը նույնպես նույնսանման մի սալ էր: Քարերից մեկը այնպես էր դրված, որ արանք էր մնում ձևորը ներս տանելու (հարկ զննելու կամ դուրս բերելու): Հինգ քարերից ոչ մեկի վրա ոչ խաչ կար փորված, ոչ էլ մի ուրիշ նշան: Սակայն այդ Թուխ Ասնուկին վերադրում էին մի շարք հիվանդությունների՝ էկլեմսի, կրծքի վերքի, ականջացալի, և այլնի բժշկություն:

Հիշյալ սրբի մասին սովանդություն չկար, սակայն նրան ուխտի էին գնում ոչ միայն արևելքի, այլև դավառի ուրիշ գյուղերի հիվանդները: Թուխ Ասնուկին վերադրում էին նաև վսա երազը բարի դարձնելու զորություն:

Թուխ Ասնուկին մասնագ առնելու սովորություն չկար, պարզապես գնում էին ու նրա հողից մի պարզունց վերցնում, ցանում վերքին: Կիրակնամուտերին պատվերներ ձեռք էին տանում՝ Թուխ Ասնուկի հրազները վառում:

1913 թ. արձակցիներից մի բանիսը գյուղամերձ արտերի եզրերին նոր բնակարաններ էին կառուցում, կաղկե Տիրան ու Պողոս եղբայրները նույնպես, Թուխ Ասնուկին ապրիլի բարձունքի մոտ նոր բնակարանի հիմքեր փորելիս բացեցին առճարի ավերակներ: Երևան եկած ամբողջ պատի վրա (չնայած տաշված քարերից էր պատը) ոչ մի խաչ չերևաց, ուստի եղբայրացիք, որ դա հեթանոսական տաճար է եղել:

Դժբախտաբար այդ համոզմունքը պեղման միջոցով հաստատելու ժամանակ չեղավ...

Պագում խաչեր (Կազմաթիվ խաչեր): Գյուղում կար երկու Պաղում խաչ, մեկը՝ Քյողարի թաղում, մյուսը՝ Փոս թաղում: Թուխ Ասնուկի նման սրանք ևս քարե շուրսական պատ և մի-մի ծածկասալերից ռազկացած մանկական խաղալիք տների նման բաներ էին, բայց երկու Պաղում խաչերի քարերն էլ խաչաքանգակ էին: Սրանք էլ այնպես էին դասավորված, որ ներսը հրազ զննելու հնարավորություն կար: Նրանցում էլ կիրակնամուտերին հրազ վառողներ էին լինում, սակայն այդ անում էին առանց խնդրանք ներկայացնելու, այլ իրենց հոգու համար:

Քյողարի թաղի Պաղում խաչերը, որ գտնվում էր դպրոցին մոտիկ, իր առաջ ուներ և մի շատ ընդարձակ սարածություն:

Ավանդություն կար, որ դա եղել էր եկեղեցի, իսկ հարթ սարածությունը՝ զերեղմանատուն: Դրա մոտ գտնվող Մոլոյի տան տերերը մի երկու անգամ այդ հարթ սարածության եզրին ցանկացել էին ցորենի հոր փորել, երկու անգամ էլ մարդկային ոսկորներ էին դուրս եկել և նրանք թողել էին հողից օգտվելու միտքը (մարդ թաղված հողը սուրբ ու անձեռնմխելի էր համարվում):

Փոս թաղում գտնվող Պաղում խաչերը բնականի սարածության նեղիկ արանքում էր: Նրա ծածկասալը սղիսալ էր, խաչի հենց մեջտեղը մի մեխի պատի էր երևում: Ավանդություն կար, որ իրը աշը Չիչույն է (Նահապետ Քսեյակ) այդ մեխն իր բոռնեքով խփել հիշյալ քարի մեջ, երբ, ղեռ տաանի, Արճակ էր եկել և հենց այդտեղ էլ երազ սեսել ու երազում ողբնչման, ստեղծագործման խմիչք էր բմուկ:

Այս Պաղում խաչերից մի հարյուր քսյլ հնուսովորություն անցնում էր գյուղը երկու մասի բաժանող առուն: Առվի մի կողմում եղել էր մի տնհայտ ծաղում ունեցող փոս: Ահա այդ փոսում էին ամփոփվել 1896-ի կոտորածների 108 մեծ ու փոքր արձակցի նահատակների աճյունները:

Ամեն մեռելոցի քահանաներն ու աճյունատերերը սկզբից այդտեղ էին գնում մեռել օրհնելու, խոնկ ծխելու, նսր միայն՝ զերեղմանոց:

Արճակի զերեղմանատուն սնառաշ ու մամառառ քարերի վրա փորագրված կային հովվական դավադաններ (նշան, որ թաղվածը եկեղեցական է) և մեկ էլ հավի պաակեր ու արձանագրություններ, որոնք այնքան էին քարաքոսերով պատվել, այնպես եղծվել, որ դարձել էին անընթեռնելի:

Սաաաաաաաաա: Սատանայի գոյությանը հավատում էր զրեթե ողջ ընակշտութունը: Սաաաաան պատկերված էր մարդկային տգեղ կերպարանքով, ոտքերը՝ հակառակ, այսինքն՝ ոտքի թաթը դեպի ետ: Սատանաները տմենուրեք էին և խանգարում էին մարդկանց: Դրանց հաղթահարելու միջոցը խաչակնքումն էր և Իսուս-Քրիստոս ասելու Պետք է խաչ քաշվեր խմորի, տլուրի երեսին ու նոր միայն բերանը փակվեր: Պանիրը ամանի մեջ շարելիս պետք էր անպայման սկզբից մի մեծ կտոր պտերի վրա խաչ նշվեր և այդ կտորը ամենասկզբում դրվեր ամանի մեջ և այլն:

Բոլոր տեսակի ուսանողներն սկզբից ու վերջից կամ խաչ սեպք է կրեին, կամ խաչակրնքում, որպեսզի սատանաները դրանց բաբախալ չտանեին: Իսկ ամեն տեսակ ուսանողի ձեռք տալիս, այսինքն՝ մեծ ամանից ուտելիք վերցնելիս, պետք էր Վիսուս-Քրիստոս մորմնաշարին: Վիսուս-Քրիստոս պիտի մորմնաշարին դիշեր ժամանակ (մտնտվանդ մթան մեջ) որևէ շեմք անցնելիս, որպեսզի այնտեղ պահված սատանաները անցնողին չկարողանային խփել, հորտնջելիս պետք է բերանները խաչակնքեին, որպեսզի սատանաները չմտնեին փորը: Նման յուրաքանչյուր դործողության սկզբին, եթե դա կապված էր ուտելիքի հետ, պետք էր Վիսուս-Քրիստոսի անունով կամ խաչի նշանով սաստել ընթացի թշնամի սաաաանաներին, քանի որ Իսուս-Քրիստոսի անունը լսելիս նրանք իրր կործանվում էին:

Առհասարակ այն համոզումը կար, որ սատանաներն ավելի աղաա-համարձակ ապրում են ընակտվայրերից հեռու ընկած ավերակներում: Բացի ընթացիների թշնամի լինելուց, սատանաները մեծ թշնամություն ունեին ծննդականների ու նորածինների հանդեպ: Ըստ տեղական հավատալիքի, երբ որևէ դյուղում ծննդաբերություն էր լինում, սաաաանաաայրը տվերակից դուրս էր դալիս և շտապում դեպի ծննդկանի տունը, որ մտներ նրա փորը, պոկեր ջիդյարն ու աաներ ուտեցներ իր սատանայաճուտին: Զիդյարը տտրած ծննդկանը մահանում էր:

Զիդյար տանելու ճանապարհվող ստտանան, դյուղացիների պաակերացմամբ, ուղևորության ընթացքում, անհրաժեշտության դեպքում, կերպարանափոխվում էր, վերածվելով մարդու, աղվեսի, դալի և այլն: Գյուղին հասնելիս, նա ընդունում էր շան կերպարանք, ծննդկանի տունն էր մտնում կտտվի կերպարանքով, ծննդկանին

էր մոտենում ճանձի կերպարանքով և ծննդկանի փորն էր մտնում մազի կերպարանքով, որից հետո արդեն պոկում էր լյարդը:

Սատանաներից պաշտպանվելու նպատակով ծննդկանին երկունքի ժտմանակ երրեք մենակ չէին թողնում, որովհետև այդ ժտմանակ նա անընդհատ պետք է քայլեր, ու մոտը մարդ լինելն անհրաժեշտ էր: Քայլելիս նրա ձեռքը տրվում էր ոչ թե փայտ, այլ թոնրան երկաթե կեռղուխ շիշը:

Աղատվելուց հետո սաոր ջուր բոլորովին չէին տալիս, իսկ սովորական դարձած ախտավր (տաբյուր՝ փոքրիկ քանակությամբ փոխիդ խառնած) խմեցնելիս ուշադիր էին լինում, որ մեջը մազ չլիներ: Ծննդկանին տեղից տեղ, այսինքն՝ անկողնից տնկողին չէին փոխադրում: Գիշերները նրա ճրագը չէին հանգցնում մինչև քառասուն օր: Թեև ութ օրական ծննդկանը նորածնի մկրտվելով, մեռնվելով սատանաների հետապնդումից դերծ էր մնում, ըտյց առաջվա նման առանց խաչակնքելու, առանց Իսուս-Քրիստոս մորմնաշար, նա ըարուրը չէր վերցնում կամ տեղը դնում, նույնը և լողացնելիս:

Գյազնա: Ըստ տվտնդության, ամենուրեք ընակալվող սատանաներն Արճտկում ունեին նաև իրենց հատուկ ընակալայրը: Դա դյուղից հեռու, վերևի մասով Աստվածածնա բլուրներին հասած, իսկ ցածի մասով՝ Զնձեմ կոչվող արտերին հտսնող բլուրներից մեկի մեջտեղը եղած խոր, քարաքարտ, երկայն կիրճն էր, որը կոչվում էր Գյազնա:

Ահա այդ Գյազնան սատանաների ընակալայրն էր:

Լեոնային ձնհալներից գոյացած և իր տնցած ճտնապարհին ստորգլած մի փոքրիկ աովտկ էր հոսում այդ կիրճի միջով: Վերը, կիրճի մեջ, կար մի տեղ, որ ջատ նեղ էր, և ջուրը ոչ թե հոսում, այլ վիժում էր ցած: Զրվեժի այդ մասը կոչվում էր Գյազնի խոինչը, ուր ավանդության համաձայն, անհամար սատանաներ էին տղմկում, հուլար ու մի ձայնով ողորում, կողկանձում:

Ո՛չ հովիվներն ու դառնարածներն էին տյնտեղ հոտը քշում, ո՛չ կանտյք ու աղջիկներն էին Գյազնեն բտնջարի գնում, ո՛չ էլ տնցորդներն էին դնում սատանայարնակ Գյազնայով: Ըստ արձակցիների Գյազնի խոինչը միշտ էլ լիքն էր անխորաակելի շարքերով, որոնք շաա հեռու վայրերից հալածվել-եկել էին թաքնվելու Ասպարածնա դորությունից ու պատսպարվել Գյազնի խոինչի մեջ:

Գյազնի ժայռերի ծերպերին իրենց բույնն

էին հիւսուած ծանրամարմին և աղղարնակչութիւնից սրբացված արուս կոչվող թռչունները:

Աններկի մեղք էր համարվում ոչ միայն արուսի ճապ դողանալը, այլ անգամ նրա բնին ձեռք աւար, քանի որ այն կարծիքը կար, որ իբր մայր արուսը, երբ հետվից նկատում է, թէ իր բնին մարդ է մոտեցել, ինքը սկսում է իր կուրծքն այնքան խփել ժայռին ու տըրովել ժայռի վրա, մինչև սաակում է: Անկի վիշտը, ողոր նկարագրելիս ասում էին՝ «Արուսու պէս ուր դռն վեր բարերաց կտորիւ», Հավատում էին որ Գյաղնի շարերն տնդամ արուսներին շէն անհանդստացնում:

Պապերից եկած երկյուզխառն պատումներ կային այն մասին, որ երբ մութն բնկնում է, Գյաղնի մեջ ապրող անհամար շարերը հաղար ու մի սատանայական հնարաններով խաբում են միայնակ ուղեւորներին, ասում Գյաղնի խրոսիչը և այնակից բաշում դժոխք: Որոց-սրդի տմբացած այս երկյուզը ստիպում էր դաշտում աշխատող կանանց, մութն բնկնելիս շանցնել Գյաղնի ձորաբերանով (թերևս այդ անցերս մամանակին ավազակներ էին եղել):

1897 թ. արևտղի հյուսն հասն Ուսեփը, մի մոայրաղեմ ու սակավախոս մարդ, հայտարարել էր, որ ինքը մի երեկո, Չնձեմ կոչված իր արտը չրելուց վերադառնալիս, իբր, Գյաղնի ձորաբերանից մի կանաչի ձայն է լսում, սրը, հարցնում է.

— Ախի, Լուր ոչան բյէ վո՞վ արաց:

— Քոսքրսոն¹, — լինում է աղջկական ձայնով տրված պատասխանը:

— Վո՞վ կեր դյա, — հարցնում է առաջին ձայնը:

— Քոսքրսոն², — պատասխանում է նույն աղջկական ձայնը:

— Ախի, վո՞րտեղ:

— Դյաղնն:

— Այո՞րթ, ախի, — խիտո ծկրլտուն ձայնով հարցնում է տուգին ձայնը:

— Վալա, բիլա, թուլա, — սատանայական րրբիքով երգվում է երկրորդ ձայնը:

Խոսն Ուսեփը, երեսին խաշ հանելով, վաղելով տնցնում է ձորաբերանի մոտով: Ուսեփի տատմ ժամին այդ տեղերում ու մի մարդ չէր լինում:

¹ Քոսքրսոն՝ արձակի շարված և վաճառող համարվ հանած մի ալիքի ծերունու մականունն էր:

² Քոսքրսոն՝ խառակոնիցի նույնպէս վաճառող համարված ուս Պուրսոն ծերունու մականունն էր: Երկուսն էլ մինչև 1915 թվականը կենդանի էին:

Վարակյա տներ: Սատանայաբնակ էին հրուշակված նաե դուղի հարավ-արեւելյան կողմում գտնվող Վարակյա տներ կոչված ավերակները: Դրանք 1870-ական թվականներին Վարադի վանքի կողմից կառուցված և 96-ի կոտորածներին բանդված երկարկանի ղեղեցիկ շէնքի և իր օժանդակ կառույցների ավերակներն էին: Շէնքի շրջապատում եղած մեծ թվով ցորենի դատարկ հորերի բերաններին փարթամորեն աճող վայրի սուլախոտերը ծածկում էին հորերը, և անտեղ խաղացող երեխաները հնչող ձայնով կարող էին բնկնել հորերից մեկն ու մեկի մեջ: Թերևս այդ էր եղել պատճառը, որ մեծերից Վարակյա տները համարվել էին սատանայաբնակ, և կամ այն, որ Վարակյա ավերակների հենց ղիմացի ճանապարհից քիչ այն կողմ դանվում էր թուրքական փոքրիկ ու լանջուք մի ղերեղմանոց, ուր թաղվում էին թուրք պաշտոնյաների բնասնիքի անդամները: Որոնց հողը բաշել էր Արձակում թաղվելու (սա ժամանակի տիրող համոզմունքն էր): Այսպէս թէ այնպէս, Վարադի երբեմնի լիառատ տները ճանաչված էին սատանայաբնակ: Տեղական թուրք պաշտոնյաները, մանավանդ ոստիկաններն այդ բանին տեղյակ էին: Թերևս այդ դիտակցութեամբ էր, որ 1915 թ. աղբիւյան օրերին խառակոնիցի Շիրին Հակոբյանի կնոջն ու իր երեխաներին կենդանի-կենդանի ղերել էին Վարակյա տների ցորենի մի հորի մեջ ու վրաները մի քանի քար շարտելով, «թաղել»: Վարակյա տներում գնդակահարելու էին տարել նաե արձակից 7—10 տարեկան աղաներին, որոնք կղենի առաջին օրը պատահականորեն կենդանի էին մնացել:

Պուլտլիկ: Պուլտլիկները պաակերացվում էին թխամորթ, խիտ-ղանդրահեր, հաստաղուշ, ճրագի նման փայլուն աչքերով, զգրված հանդերձներով մանուկներ:

Պուլտլիկ-սատանայաճուտերի կողմից մարդկանց հանդեպ ցուցաբերված թշնամական վերաբերմունքի մասին առանձնապէս ոչինչ հայտնի չէր: Բայց հանդուրժելի չէին նրանք: Ուստի աարվա մեջ մի օր, Ավետման տոնի երեկոյան, տանտիկիները ձեռքներն առած թոնիր խառնելու հսկա փայակ ձողը, վառ ճրագը սուլով փոքրահասակ աղջիկների ձեռքը, թոնրաաան, մատանների, մթերանոցների, ախոտների ու այլ տեղերի շրտ անկյուններում թոնրան անթոցի (թոնիր-խառնիչ) ածխացած ծայրով խաշ էին բաշում, անընդհատ կրկնելով՝ «պուլտլիկ, այո՛ւս, պուլտլիկ, տյո՛ւս»: Պուլտլիկները «փախչում էին»

և խմբերով «գնում-մտնում» Գյաղնան՝ մեծ սատանաների մոտ:

Տավրի շլուա (անասունի մերկ): Տավրի չլուտը ըստ հավատալիքի պատկերացվում էր մերկ տղամարդու կերպարանքով, որը լուծված շրջում էր դյուղից դուրս, իր հետ բերելով անասնացավու: Նա անխոցելի էր ընդդեմ տեսակի միջոցների հանդեպ, խաշակնքելիս չէր խափանվում և ասում էր. «Ես ասվորի չլուան եմ, գալիս եմ այսինչ տեղից, գնում եմ այնինչ տեղից»:

Տավրի չլուտի երեւալը աագնապ էր առաջացնում դյուղացիների մեջ: Հայտնվելով դյուղում, նա, իրոք, կոտորում էր խոշոր եղջերավոր անասուններին: Այդ ազնաարերին գյուղից հեռացնելու միակ միջոցը սրբերին մասաղ խոստանալն էր: Եթե Գեղարդը (էջմիածնի վանքում պահվող երկաթե սրածայր կարճ տեգը, որով զինվորը ծակել էր խաշված Քրիստոսի կողը՝ ստուգելու, թե նա մահացած է արդյոք) գտնվում էր վանքում, արձակցիք գնում էին, գյուղ բերում ամենափրկիչ սուրբ Գեղարդը:

Այ՛ք կամ Նիաթ: Աչքի դորությանը շատ-շաանին էին հավատում: Այսինչ երիտասարդին հիացքով նայեց այնինչ տնձնավորութունը, երիտասարդն իրեն վստի վրաց, իսկ այդ տնձնավորության «աչքն արդեն փորձված» է: Երիտասարդը նրա աչքից է հիվանդացել, թեկուզ այդ հիվանդութունը լինելու չէր, ջերմ կամ քթից արյուն հոսելու:

Նույնը պատահում էր և աղջիկներին: Նրանց լավ ձեռագործի, գեղեցկության, շնորհալի շարժումների վրա շատերը կարող էին հիանալ, սակայն Լթե տղիկն իրեն վաա էր զգացել, տեսնե՛ մատնաշուրթ էր ստացել, ստիթեղ էր և ընկնելիս մի վնաս էր պատահել (ուսին դրած ջրի կուժն էր կոտրվել, թե ձեռքը կամ ոտքը), այդ պատահարից առաջ ով որ նրան հիացքով նայել էր, հենց այդ նայողի աչքից էլ աղջիկը «աչք էր առել»:

Աչք էին առնում անասուններն անխտիր՝ լծկան, կթան, մատղաշ: Աչք էր առնում ամանի մեջ լցված կաթը՝ կտրվում էր, խնոցում շցված մածուրն՝ յուղ չէր տալիս: Աչք ստած կթանի կուրծքն ուռնում էր, ու կաթն էլ տհաճ համ առնում, մատղաշ գառներն ու հորթերը սաակում էին, նորածին դոճակուկները կաաղորեն խփում էին կթողներին ու թույլ չէին տալիս մոտենալ իրենց, երբեմն նրանք «աչքի» պաաճառով թույլ չէին տալիս իրենց ձագուկներին կաթ ծծել:

Աչքի նիաթին ենթակա էին ամենքը և ամեն ինչը, սակայն ամենից շաա՝ երեխաները: Այսինչ բարեկամուհին առաջին անգամ տեսավ երեխային,

գուրգուրեց. իսկ հետո երեխան հիվանդացավ. ուրեմն՝ նրա աչքից էր: Եթե աչքով տվող անհատի վրա այնքան վստահութուն ունեին, որ եթե նրան ասեին՝ ոչ մի անախորժութուն չէր սահղծվի, ապա տեսնում էին: Աչքով տվողը գալիս էր «աչք» առածին նորից էր գուրգուրում, թքում նրա վրա, հաճախ իր հագուստից մի դերձան էր տալիս կամ զլխից մի քանի մազ և դնում: Հագուստի ծվե՛ն էր, թե՛ զլխի մազ, վառում էին փոքրիկի քթի առաջ, այնպես որ ծուխը կաշիքը երեսալին: Իսկ Լթե աչքով տվողի վրա վստահ չէին, վախենում էին վիրավորվի, կուլի, ապա դադարեցնել էին ձեռք բերում նրա հագուստի ծվենը կամ զլխի մազը, կամ վերցնում էին նրա ոտքի տակի հողը կամ նրա դոնից մի փոքրիկ տաշեղ էին փրցնում: Եվ են էր, մազ էր, թե ատշեղ, այրում էին երկաթի քթի տակ, իսկ եթե ոտքի տակի հողն էր, ապա լցնում էին մանկան լողացնելիք ջրի մեջ:

Տարափոխիկ հիվանդութունների դեպքում այնպես էին դասավորում, որ օաարները քիչ տեսներին հիվանդ երեխային: Շատերն իրենք էին խուսափում հիվանդ մանկանը նայել, որպեսզի, աստված մի արասցե, մի բարդութուն ստեղծվելիս չասեն թե նրա աչքից է:

Դուլվաթ: Դուլվաթը համարվում էր ընտանիքի կարողության պահպան անտեսանելի բարի ոգին: Դուլվաթ ունենում էր յուրաքանչյուր ընտանիք: Դուլվաթը յուրտհառուկ կերպարանք չունի: Մի ընտանիքում նա կրում էր մարդկային կերպարանք, մյուսում՝ թունաղորդի օձի, մի այլում՝ տնասունի և այլն:

Դուլվաթը ապ ու պապերի ժամանակներից ապրում էր տվյալ տան մթերանոցի կամ տվելի շատ՝ փայտիների որե՛ անկյունում:

Դուլվաթը կարող էր խոռվել ընտանիքից երկու դեպքում՝ անասուններին շնամեղու և տուն ռշեմքը փոխելու, այսինքն՝ նոր տուն կառուցելու ու հին տունը լքելու դեպքում:

Գյուղում կոյսին որոշ նախապաշարված ծերեր, որ զերադասում էին բնակվել պապենսույան իարխված, կիսամութ տանը, քան նոր, լուսավոր բնակարան կառուցել, որովհետև վախենում էին «գուլվաթի խոռվելուց»՝ նման համոզում ունեցողները նոր բնակարան փոխադրվելուց հետո, դնում էին հին կացարանը, դուլվաթի համար ճրագ վառում, լսելի ձայնով խնդրում նրան՝ տեղափոխվելու իրենց նոր կացարանի որ անկյունը որ կամենում է: Եվ այս անում էին այնքան ժամանակ, մինչև որե՛ երազ առիթ էր

առաջին համոզվելու, թե զուգարթը փոխադրվել է նոր տուն:

Դուրսվածը հարգվում էր ընտանիքի բոլոր անդամներից, առավելապես՝ տան ծերունիներից:

Կուղրաթը: Կուղրաթը տանու, հին, անտեսա-
հելի բարեկամ ողին էր: Կուղրաթը պատկերաց-
վում էր կանացի կերպարանքով: Երիտասարդ,
հեղու խոնարհ հարս կամ ջանասեր ու ամոթխած
սղջիկ էր նա. սր ապրում էր կամ թոնրան
սկսած մեջ, կամ ուղլուրի ամբարի ետեր, կամ
մթերանայի որեկ տնկյունում:

Կուղրաթը տնտեսանելի կատարում էր տան-
տիկիների աշխատանքի դժվարին մասը. պտու-
ղանում սըրսոցի մանուկներին՝ եթե տանը ոչ ոք
չէր լինում:

Բարեխորա տանտիկիները հող թխելիս կուղ-
րաթին սրտես բաժին, մի փոքրիկ կտտի կտոր
էին պնդում թոնրան ախան մեջ: Կուղրաթը ոչինչ
չէր ուտում, միայն բավարարվում էր այդ կտտից
հա՛ս բաշխով:

Կուղրաթին սիրում է նրա կատարած աշխո-

տանքի համար օրհնում էին աան տարեց տան-
տիկիները: Կուղրաթը կանացի հարգված անձն-
անուններից էր:

Թաղա ճաց ու մատաղ: Թաղա հաց էին
խոստանում ասածուն՝ որեկ զօվարին վիճակի
մեջ ընկնելիս կամ ծանր հիվանդության դեպքում
հիմեցյալ անհասի հիվանդության ժամանակ կամ
որեկ նպատակի հասնելու աղերսանքով և այլն:

Մայրամուտին շաղախում էին խոստացված
բանակի ալյուրը, կեսգիշերին սկսում էին թխել
հացն ու դեռ լուսաւաղը դուրս չեկած, տների
երգիկներից ցած էին պցում երկուսից-երեք լու-
վաշ, նաւր կանչելով՝ «Այսինչ (տանտիրոջ
անունն էին աւրիս), արթնացեք, այսինչի «թա-
ւա խացն իսւ Աւաղած ընթունելի անի: — պա-
տախանում էր տանտերը:

Նույնն էր և մատաղը: Միայն թե մատաղը
Իփվում էր ցերեկը, միսր մսաջրի հետ տմանով
էր բաժանվում: Մատաղ, թե թաղա հաց կանչող
անձն ինրր չէր հաշուում ոչ մեկից և ոչ էլ հյու-
րասիրում բարեկամներին:

Ժ Ո Վ Ո Վ Ր Պ Ո Կ Ո Ն Տ Ո Ն Ե Մ

Կապաւոյ: Կապաւոյը կամ նոր տարին շատ
աննշան ու անշուր տն էր: Բոլոր տներում էլ
այդ սրբ ստփոթականից շատ էին տպանծ տնում
ու մեջն էլ շամիչ, ընկալիկ և կաղինի միջուկ
խառնում, ապա՝ իրար հանդիպելիս մեկն ասում
էր՝ «բոյս կաղանդ շնախալսր բլնի», մյուսը
պատասխանում էր՝ «բլոնն էլ շնախալսր բլնի»,
հմեն տարի պարով էս օրվան խառնենք: Եվ
զրոնով էլ վերջանում էր նոր տարվա սմբողջ
նշանակալիսթյունը:

Պրատիկ զատիկ: Հունվարի հինգի երեկոյան
զատիկի խրումն էր: Դեռ նախընթաց օրվանից
կանայր շնայած պատ էին պահում, բայց պատ-
բաւտում էին պողպարն ու բաղցրը Լվացր էին
տնում, մեծ ու փոքր յոզանում էին և հինգի
տոալտայան, տըշալուլի հետ, չտըտըտըշալուր
տանտիկին իր ընտանիքի հարս ու աղջիկների
վերցրած, պնում էր եկեղեցի:

Եկեղեցի էին շտապում թե՛ տարեց ու ծեր
սղգամարդիկ, թե՛ հավատով լեցուն ու թերահա-
փաւ երիտասարդներ ու մանկահասակներ:
Մատաղացության տարալիս զգեստաւորված պա-
տարաղիչ բահանան նստում էր բեմի առաջ.
մտտնում էին նրան, ինչպե՛ս միշտ, ալտուղ հո
նախ՝ այն սղամարդիկ (ծերերը), որոնք սրոշն

էին հաղորդություն առնելու երանք մի բանի բողի
մեկում էին բահանայի առաջ, ստանում իրենց
մեղրերին թողություն ու դուրս գալիս: Մտնուի-
ների, երիտասարդ-աղջիկների և առհասարակ
բոլոր կանանց համար էլ պարտաղիր էր տարվա
մեջ երկու անգամ, այն է՝ փոքր և մեծ պատիկ-
նիլին, հաղորդություն առնելը, և բոլորը լցվում
էին բեմ, մի բանի բողի ծունկի պալիս, մի բանի
տնդամ բահանայի հետ կրկնում՝ «ողորմիա
մեղավորիս», և արդեն խոստովանած տուն վերա-
դառնում:

Սոմ բերանով, մայրամուտից առաջ, նորից
ժողովորդը դնում էր եկեղեցի, լսում պատարաղ,
հետո հաղորդություն առնում: Մինչև հիշալ արա-
թողությունների ավարտը արեւամուտ էր լինում,
ու ժողովորդը նստում էր խիստի լիաւաւտ սե-
ղուն:

Խիստի որն սրգելված էր որեկ մեկըն
կերակուր:

Խիստի սեղանին, ըստ սովորության, լինում
էր զոշաբով ու ալյուրով եփված հաշ, ոշտալով
ու ձաւարով խաոը փլավ ու գլուղական ջրուր:

Նրր խթումն արած-պրծած էին լինում, 12—
14 տարեկան տղաները, խմբերի բաժանված,
պնում էին «Ավետիս» երգելու հսւմը-խսւմը ել-